

PEDAGOGIK MAHORAT

2
2024

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2-son (2024-yil, fevral)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2024

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2024, № 2

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY‘ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas‘ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Dilova Nargiza Gaybullayevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Nurulloyev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Navruz-Zoda Layli Baxtiyrovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Xalikova Umida Mirovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

27.	SAIDOV G‘olibjon Komilovich, AXMEDOV Navzod Shuxratovich	Psycho-emotional states and stress resistance of athletes of the Greco-Roman style	135
28.	SAIDOV G‘olibjon Komilovich, AXMEDOV Navzod Shuxratovich	Greco-Roman wrestling and its impact on the development of personal potential and the formation of self-awareness and self-esteem of those involved	140
SAN‘AT			
29.	MUHAMMADIYEVA Zarina Bahodirovna, MAMATOV Dilshod Qodirovich	O‘quvchilarning estetik madaniyat va ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi	145
30.	MARDOV Sanjar Xudoykulovich	Grafik ta‘lim jarayonida dizayn fikrlash va uni amaliy tatbiq qilishda grafik dasturlardan foydalanish metodikasini takomillashtirish	151
31.	MUSTAFOYEV Baxtiyor Ibragimovich	Milliy maqom san‘ati ta‘limi va ijrochiligida “Ustoz-shogird” an‘analari	157
32.	MUHAMMADIYEVA Nargiza Qudratovna	Xalq hunarmandchiligiga oid ijodkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishning interfaol metodlari	161
33.	SARIYEV Rabbim Shuhratovich	Chizmachilik darslarida o‘quvchilarga ijodiy loyihalashni o‘rgatish metodikasini takomillashtirishning pedagogik modeli	167
34.	ХОЛИКОВ Комил Буронович	Цитоархитектонический сравнительный анализ структур головного мозга одарённых музыкантов	171
TA‘LIM MENEJMENTI			
35.	MATKARIMOV Akramjon Muxtorovich	Xalqaro baholash tadqiqotlarida qo‘llaniladigan asosiy tushunchalarning ijtimoiy-pedagogik talqini	176
MA‘NAVIYAT VA TARBIIYA			
36.	ASADOV To‘lqin Hamroyevich, RIZOQULOV Zavqiddin Nuriddinovich	Sharq donishmandlarining ayrim axloqiy-ma‘rifiy qarashlari: xulq-atvor, rag‘bat-tanbeh, ta‘lim-tarbiya	181
37.	HAKIMOVA Nargiza Supxonovna	Talabalarga qadriyatshunoslikning sharqona ildizlari haqida bilim berishning nazariy asoslari	186
38.	IMINOVA Dilnoza Nasirovna	O‘quvchilarda kitobxonlikni targ‘ib qilishda ota-ona rolini oshirishning pedagogik imkoniyatlari	192
39.	JABBOROVA Saodat Zoirovna	Xorij mamlakatlarida bolalar tarbiyasiga qadriyatli yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlari	196
40.	YUNUSOVA Go‘zal Sultonovna	Yoshlarda axloqiy qadriyatlar shakllanishiga ommaviy axborotning psixologik ta‘siri	202

MA’NAVIYAT VA TARBIYA

SHARQ DONISHMANDLARINING AYRIM AXLOQIY-MA’RIFIY QARASHLARI: XULQ-ATVOR, RAG’BAT-TANBEH, TA’LIM-TARBIYA

Asadov To’lqin Hamroyevich,

*Buxoro davlat universiteti, O’zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasida dotsenti, f.f.n.*

Rizoqulov Zavqiddin Nuriddinovich,

Osiyo xalqaro universiteti I-kurs magistranti

Mazkur moqolada axloqiy-ma’rifiy qarashlar, jumladan, xulq-atvor so’zi va uning ma’no ifodalari, uning yondosh so’zlarga munosabati, shuningdek, rag’bat-tanbeh, uning umumiy va matniy ma’no ifodalari yoritilgan. Sharq donishmandlarining ta’lim-tarbiya, odob-axloq borasida aytgan fikr-mulohazalari tahlilga tortilgan, o’rni-o’rni bilan ayrim mulohazalar bildirilgan.

Kalit so’zlar: odob-axloq mezonlari, xulq, xulq-atvor, adab, fazilat, illat, ilm, hikmat, ta’lim-tarbiya, rag’bat, tanbeh, insoniy fazilatlar.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВСТВЕННО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МУДРЕЦОВ: ПОВЕДЕНИЕ, СТИМУЛ-ПОРИЦАНИЕ, ОБУЧЕНИЕ-ВОСПИТАНИЕ

В данной статье освещаются этико-просветительские взгляды, в том числе на слово “поведение” и его смысловые выражения, его отношение к близким словам, а также на стимул-порицание, его общие и текстовые смысловые выражения. Мнения восточных мудрецов по вопросам воспитания, нравственности были подвергнуты анализу, местами высказывались некоторые соображения.

Ключевые слова: этические критерии, манеры, поведение, манеры, добродетель, пороки, наука, мудрость, воспитание, поощрение, выговор, человеческие качества.

SOME MORAL AND EDUCATIONAL VIEWS OF EASTERN SAGES: BEHAVIOR, INCENTIVE-REPROACH, EDUCATION

In this article, moral and educational views are covered, including the word behavior and its expressions of meaning, its attitude to the adjacent words, as well as incentive-reprimand, its general and textual expressions of meaning. The views of eastern sages on education and etiquette were subject to analysis, and some comments were made on the role.

Keywords: criteria of etiquette, behavior, decency, Virtue, Vice, science, Wisdom, Education, Incentive, reproach, human qualities.

Kirish. Sharq xalqlari uchun odob-axloq har bir zamon va har bir makonda o’ta dolzarb masalalardan biri bo’lib kelgan. Turli millat va xalqlar singari ota-bobolarimiz ham yosh avlodni hayotga tayyorlashda o’z tajriba va bilimlariga, o’zlariga mos urf-odat, an’analarga tayanishgan. Xalqimiz o’z davrida muayyan bir ta’lim-tarbiya mezonlari, o’quv adabiyotlari yaratilib ulgurilmagan bir davrda yoshlarni insoniy fazilatlarga – odob-axloq, mehnatsevarlik, mardlik, halollik, insonparvarlik, mehribonlik, do’sstlik, mehr-shafqat, oliyjanoblik, aqi-idrok, sadoqat va vafoga o’rgatishga bosh-qosh bo’lishgan. Bu kabi fazilatlar insoniylikning bosh belgisi bo’lib, Sharq xalqlarida juda qadimdan shakllangan va rivoj topgan[1,3]. Ularning ta’lim-tarbiya, adab, xuq-atvor borasidagi fikrlari o’z davrida ham, bugungi kunda ham inson hayoti, turmush tarzining ajralmas bir qismi bo’lganligi bilan ulkan ahamiyat kasb etadi, deya olamiz. Donishmandlarning nodir, benazir pand-nasihatlari bugungi kun o’quvchi-yoshlari, ularning kelajagi, hayot yo’li uchun muhim manba bo’lib xizmat qilmoqda.

Juda qadimgi ajdodlarimiz fikr-mulohazalari, haqiqatlari jamlangan “Avesto” eng qadimgi, noyob bilimlar xazinasi sanalsa, Mahmud Koshg’ariy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy, Mahmud Koshg’ariy, Abu Homid G’azzoliy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Jaloliddin Rumiy, Abulqosim Firdavsiy, Mahmud az-Zamahshariy, Ahmad Yassaviy, Sa’diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Bobur,

Bedil va boshqa allomalarimizning ilmiy-nazariy asarlari, ibratlari, teran ma'noli hikmatli so'zlarida hayotiy haqiqatlar, purma'no nasihatlar, hayot falsafasi jam bo'lganligiga amin bo'lamiz.

Asosiy qism. “O'zbek tilining izohli lug'ati” [9] da xulq-atvor so'zi doirasida “xulq”, “atvor”, “xulq-atvor”, “fe'l-atvor” kabilar qo'llanishi kuzatiladi. Mazkur so'zlar arab tilida o'zlashga bo'lib, izohli lug'atda xulq so'ziga “kishining muomala va ruhiy xususiyatlari majmuyi, fe'l-xarakteri”, atvor so'ziga “yurish-turish, qiliq, fe'l, xatti-harakat”, xulq-atvor juft shakldagi so'zga “fe'l-atvor, xarakter”, fe'l-atvor so'ziga esa “shaxsning atrof-muhitga va o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladigan, o'zigagina xos xususiyat, xarakter” tarzidagi izohlar beriladi. Mazkur ma'no-ifodalar o'zbek millatiga xos har bir kishi tafakkurida umumlashma voqelik tarzida namoyon bo'ladi, aslida. Zero, xulq-atvor so'zining pedagogik-psixologik yondashuv asosida yuzaga chiqarish mumkin bo'lgan ma'no nozikliklari ham borki, bu tadqiqotchidan alohida kuzatishni talab etadi. Atvor so'zi xulq so'zidan ayro holda, ya'ni yakka holda kam qo'llanib, odatda, bu so'z o'rnida axloq so'zi qo'llanadi. Xulq, axloq, odob (adab) so'zlari o'zaro ma'nodosh[3,215]. “Axloq” xulq so'zining arab tilidagi ko'plik shakli sanaladi.

Umuman, xulq-atvor so'zi lug'aviy ma'nosiga ko'ra pedagogik birlik sifatida shaxs tabiatiga xos ijobiy yoki salbiy xislatni anglatmaydi, betaraf ma'no ifodaga ega. Bu so'z odamzodning holatidan, undagi odob-axloq, tarbiyadan kelib chiqib quyidagicha tasnif va tavsif etiladi: a) ijobiy xarakterdagi xulq-atvor; b) salbiy xarakterdagi xulq-atvor. Bu umumiy pedagogikada, ma'naviy-ma'rifiy manbalarda “fazilat” va “illat” atamallari ostida ham talqin etiladi. “Fazilat” ijobiy xislat bo'lib, yaxshi xulq, xususiyat sanalsa, “illat” me'yoriylikni buzuvchi salbiy hodisa, qusur, kamchilik hisoblanadi [9,194].

Bilamizki, xalqimiz teran ma'noli hikmatli so'zlar, ibratli hikoyat va rivoyatlarga moyilligi bilan ajralib turadi. Ular har bir hikmatni bir tilloga teng ko'rishgan. Rivoyat qilishlaricha, Olloh taolo Luqmoni hakimdan: “Payg'ambarlik beraymi yoki hikmatmi?”, – deb so'rganida Luqmoni hakim hikmatga esh kishining o'zi to'g'ri, so'zi ma'noli, ishi puxta bo'ladi deb hikmatni tanlagan ekan. Shundan keyin Xudovandi Karim unga shunchalik ko'p hikmat ato etiptiki, barcha payg'ambarlar ham uning pand-nasihatlariga muhtoj bo'libdi[10, 3].

Pand-nasihat, ta'lim-tarbiya ota-bobolarimiz asarlarining qat-qatiga singib, ularning asl mag'zini tashkil qilishi ayni haqiqat. Bu qatordan “Kalila va Dimna”, “To'tinoma”, “Ming bir kecha”, “Chor darvesh”, “Qutadg'u bilig”, “Qobusnoma”, “Al-adab al-mufrad”, “Mukoshafatul qulub” (“Qalblar kashfiyoti”) “Guliston”, “Boston”, “Bahoriston”, “Zarbulmasal”, “Ilohiynoma”, “Masnaviyi ma'naviy”, “Mahbub ul-qulub” va boshqa bir qancha asarlar o'rin oladi.

Donishmand xalqimiz bola tarbiyasida kezi kelganda nasihat qilish, tushuntirish, rag'batlantirish, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, maqtash, taqiqlash, qo'rqitish, po'pisa qilish kabi usullardan o'rinli foydalanishgan. Bunda yoshi ulug'lar o'quvchi-yoshlarga ibrat bo'lishi alohida ahamiyatga ega bo'lgan.

O'rni kelganda kattalar jam bo'lishib, bolasi axloqsizlik qilgan oilada suhbat o'tkazishgan, bolaning noto'g'ri xatti-harakati ko'rsatilib, ota-onasiga tegishli maslahatlar berishib, yo'l-yo'riqlar ko'rsatishgan. Tarbiyada rag'batlantirish, taqdirlash, tanbeh berish, man etish usullaridan keng foydalanilgan[8,11].

Rag'batlantirish so'zi lug'atlarda “insonning his-tuyg'ulari, ruhiy holatlarini rivojlantiruvchi, uni faollikka undovchi ruhiy ta'sir” tarzida izohlanadi. Psixologiya atamasi sifatida bolaning xulq-atvori, qilgan yaxshi amalini ma'qullash, bolani yaxshi ishi uchun ruhlantirish va h.k.lar rag'bat sanaladi.

Taqdirlash ham ta'lim-tarbiyada o'ta muhim. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da taqdirlamoq so'zi “munosib baho, mukofot va shu kabilar bilan nishonlamoq, qadriga yetmoq, qadrini qayd etmoq” [9, 36] deb izohlanadi. Biroq pedagogika atamasi sifatida mazkur so'zning ma'no imkoniyati keng. Aslida o'quvchi-yoshlarning ijobiy xatti-harakatini ikki asosga ko'ra taqdirlash mumkin. Birinchidan, ularga nisbatan og'zaki tarzda, ya'ni “yasha”, “barakalla”, “baraka top”, “kam bo'lma”, “otangga rahmat”, “bor bo'l”, “rahmat, bolam” kabi so'z va jummalarni ishlatishi mumkin. Bu kabi “sehrli so'zlar” o'quvchini, albatta, ruhlantiradi, katta-katta muammolarni hal qilishga chorlaydi. So'zlovchi va so'zga bo'lgan mehrini oshiradi. Ushbu so'zlarni nutqida qo'llashni odat qilgan o'qituvchi-murabbiylar yosh avlodni boshqarishda qiynalmaydi, o'z ornida, hurmat va qadr topadi.

Taqdirlash samimiy munosabatlarda ham, ya'ni bolaning boshini silab qo'yish, muloyim so'zlash, hatto mehr bilan boqishda ham bo'y ko'rsatishi mumkin. Ikkinchidan, turli maqtov yorliqlar, o'quv qurollari (sovg'alar) taqdim etishda ham taqdirlash amalga oshiriladi.

Tanbeh va man etish o'quvchi-yoshlarning salbiy xatti-harakatiga ko'ra qo'llangan. O'zbek xalqi pedagogikasida man etish usuli uyatli so'zlar aytgan, so'kingan, mayxorlik, giyohvandlik yo'lga kirgan, qimor o'ynagan, xullas, yuqori cho'qqida turuvchi illatlarni kasb etgan o'smirlarga nisbatan qo'llangan. Kattalar bolaning bu illatlardan xoli bo'lishi uchun birgalikda sa'y-harakat qilishgan va bunga erishgan[8,12].

Bilamizki, insoniy tuyg'ular, yaxshi-yomon xarakterlar individda ona qornidayoq shakllana boshlaydi. Bu borada keng va chuqur fanniy qarashlar mavjud [6;8]. Xulq-atvorning tadrijiy rivoji esa bola dunyoga kelgach o'z oilasi, mahallasi, ta-lim-tarbiya muassasalari bilan bog'liq holda kechadi. Fazilat va illatning xulq-atvor belgisi sifatidagi u yoki bu darajadagi ko'rinishi bevosita va bilvosita oila, mahalla, o'quv muassasasi bilan uyg'un bog'liq.

Insoniy tuyg'ular – yaxshi va yomon xulq-atvorlar, ularning ko'rinishlari, ijobiy va salbiy jihatlari haqida Sharq mutafakkirlarining ko'pdan ko'p o'g'itlari borki, ular hech bir davrda eskirmaydi. Masalan, eng qadimgi ma'rifiy qarashlar jamlangan “Avesto” asari zardushtiylilik [11] dinining muqaddas kitobi bo'lib, unda axloq me'yorlari hayot mezoni deb qaraladi va bashariyatga *yaxshi ish, yaxshi xulq va yaxshi amal* olamni ham, odamni ham bezaydi, deb tushuntiriladi. “Avesto”da inson *fikri, so'zi va ishi* bilan go'zaldir, degan g'oya asosiy shior bo'lib gavdalanadi. Zardusht nazariyasida “so'z – yaxshi fikr va ezgu amal ifodasidir”. “Avesto” xulq-atvorlar yoritib berilgan manba hamdir. Zardushtiylilik ta'limoti bo'yicha tinch mehnat, insonning yaratuvchanlik va bunyodkorligi ezgu xulq-atvor bo'lib, barcha nopok kuchlarni quvadi, faqat mehnat, oliyjanob amallar orqali nur va shodlik olamini ko'paytirish, faqat mehnat tufayli haqiqat, tinchlik, davlatga erishish mumkin.

O'rta asrlarda Sharqda o'nlab buyuk donishmandlar yashab, ijod qildi. Ularning mehnati evaziga yuzlab kitoblar dunyo yuzini ko'rdi. Shulardan biri – Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asaridir. Asar lug'at deb atalsa-da, lekin unda o'sha davrdagi va ungacha bo'lgan ilmiy-adabiy parchalar, xalq ijodi, maqollar, hikmatli so'zlardan ibratlar keltirilgan. Asarda ilm-fan, ta'lim-tarbiya, bir so'z bilan aytganda, xulq-atvorga oid fikrlar ham bor. Ular yoshlarga nasihat-o'git tarzida berilgan. Shunday parchalarning biri: “Ilm-hikmat o'rgan, o'rganishda havoyilik qilma, hech narsa o'rganmasdan o'zini bilimdon ko'rsatib maqtangan kishi – imtihon vaqtida uyaladi, achinadi”[5,253]. Adib yoshlarni bilim, hunar egallash uchun sa'y-harakat qilishi lozimligini uqtiradi. Asarning yana bir o'rnida kelajak avlodga qarata: “Ilmli, aqlli kishilarga yaxshilik qilib, so'zlarini tingla, ilmlarini, hunarlarini o'rganib, amalga oshir... O'g'lim, o'git-kengashimni qulog'ingga ol, bilimsizlikni tashla. Kimning talqoni bo'lsa, shinniga qoradi. Shuningdek, aqlli odam nasihatni qabul qiladi” [5,255].

Hikmatlardan ko'rinadiki, M.Koshg'ariy yosh avlodning asosiy burchi – ilm olish va hunar o'rganish deb biladi. Donishmand bobomiz yoshlarga murojaat qilib: “O'g'lim, men sening uchun odob ham nasihat qoldiraman, olim bir odam topsang, shunga tomon qara, har kuni yoniga bor, uning bilimlarini o'rgan, kattalikni qo'ygin, ...odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil va ular orasiga odob, ilm tarqat”, – deya ta'kid etadi[5,255].

Abu Nasr al-Farobiy (879-950) o'rta asr mashhur mutafakkiri sanaladi. Mutafakkir so'zi barcha olimlarga nisbatan ham qo'llanavermaydi. Mazkur so'z “O'zbek tilining izohli lug'ati”da “chuqur falsafiy fikrlash iste'dodiga ega bo'lgan kishi” tarzida izohlanadi. Yana shuni aytish mumkinki, mutafakkir so'zi barcha ilmlar, fanlar bo'yicha fikr yurita oladigan, fikrlash qobiliyati yuqori, qomusiy bilim egasiga nisbatan qo'llanadi.

Farobiy o'z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, bir so'z bilan aytganda, qomusiy olimi sifatida shuhrat qozonib, “Aql haqidagi risola”, “Falsafadan oldin nimani o'rganish kerak?”, “Falsafa manbalari”, “Baxt-saodatga erishuv haqida” kabi 160 dan ortiq asar yaratdi[8,43].

Farobiy “Ideal shahar aholisining fikrlari”, “Baxt-saodatga erishuv haqida” nomli risolalarida insonning ikki tomoni, ya'ni uning aql-ongi va axloqiga alohida ahamiyat beradi. Ta'lim-tarbiya kishini ham aqlan, ham axloqan yetuk qilib yetishtirishga qaratilmog'i lozim. Demak, ta'lim-tarbiyaning birdan-bir vazifasi jamiyat talablariga to'la javob hera oladigan komil inson tayyorlashdir. Buning uchun u yoshlarni ham jisman, ham ma'nan yetuk bo'lib yetishishi uchun tarbiya turlari sifatida jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, estetik tarbiyaga to'xtaladi. U yozadi: Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning dunyoviy qarashlari, hayotga munosabati, hayot falsafasi asosida amalga oshiriladi[7,66]. Olim fikriga ko'ra, yoshlarga tarbiya berishning ikki usuli mavjud. Birinchisi – san'atni (fanlarni) o'z rag'batlari bilan o'rganadiganlarga nisbatan ishlatiladigan usul. Ikkinchi usul esa majburiy, yoshlarni tarbiyalash uchun ishlatiladigan usul.

Farobiy “Falsafadan oldin nimani o'rganish kerak” nomli asarida yozadi: “...Muallim shogirdiga nisbatan o'ta hokimlikka ham, bo'shlikka ham yo'l qo'ymasligi lozim, chunki o'ta hokimlik shogirdga muallimga nisbatan nafrat uyg'otadi. Agar shogird muallimning bo'shligini sezsa, unda muallimga va uning o'qitayotgan faniga nisbatan sovish, mensimaslik paydo bo'ladi”. Farobiy tarbiyani ikkiga bo'lib, ya'ni aqliy va axloqiy tarbiya tarzida tavsif va tasnif etadi.

Aqliy tarbiya. Olim aqliy tarbiyaga alohida e'tibor qaratadi. Bilimlarni u avvalo, ikkiga ajratadi: biri mulohazasiz, isbot-dalilsiz ma'lum bilimlar(fahmiy bilim), ikkinchisi, isbot dalilni, mantiqiy tafakkurni talab etuvchi bilim (idrokiiy bilim). Farobiy ta'kidlashicha, birinchi tur bilimlari o'quvchilar tomonida osonlik

bilan o'zlashtirilsa, ikkinchi tur bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchidan ma'lum aqliy malaka, idrok etish, fikrlashni talab etadi. Bu jarayonda o'qituvchidan mohirlik, san'at talab etiladi.

Farobiy asarlarida aqliy tarbiya, ilmning inson kamolotida tutgan o'rni borasida asosli fikrlarni ilgari suradi, misollar bilan dalillaydi.

Axloqiy tarbiya. Farobiy ta'limotida axloqiy tarbiya kishi hayotida eng muhim shartlardan biri bo'lib, aqliy tarbiya bilan uzviy bog'langan. Uning axloqiy tarbiya borasidagi fikrlari “Ideal shahar aholisining fikrlari”, “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Aristotelning “Etika” asariga sharhlar” kabi risolalarida bayon etilgan.

O'rta asrda Yevropada Aliborona nomi bilan mashhur bo'lgan qomusiy alloma, xorazmlik olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (937-1048) o'z davrida 150 dan ortiq asar yozib qoldirgan. Mazkur asarlar matematika, fonetika, kimyo, astronomiya, geografiya, tibbiyot, adabiyot, musiqa, tilshunoslik kabi qator fanlarga oid bo'lib, jahon ilm-fanining durdonalari sifatida qaralgan[6]. Beruniy insonning o'ziga o'zi ishonishini, boshqalarga suyanmasligini uqtirib shunday deydi: “Kimki o'zining qarindoshlari, o'lib ketgan ota-bobolari bilan maqtanadigan bo'lsa, uning o'zi o'likdir, ular esa tirikdirlar”.

Beruniy “Hindiston” asarida kishilarda kuzatiladigan yomonlik illatini qoralaydi, yomonlikni yo'qotish uchun uning ildizlarini topish kerakligini ta'kidlaydi. Yomonlikning asosi uch narsada, ya'ni *tama*, *g'azab* va *ilmsizlikda* deb biladi. Nafs va g'azabni eng halokatli dushman sifatida biladi, u kishiga ranj va gunohlar olib kelishini aytadi. Bularning ta'siriga berilib ketgan kishilar insonlik qiyofasini yo'qotadi. Beruniy bunday kishilarni yirtqich va to'rt oyoqli hayvon, hattoki shayton va iblis hisoblaydi.

Beruniy rostgo'ylik, to'g'riso'zlikni ulug'laydi, yolg'onchilikni odamlar o'rtasida nizo soluvchi illat sifatida qoralaydi. Xabarga yolg'on aralashmasligi lozim. Xabar rost va yolg'on bo'lishi mumkin. Chunki xabar beruvchining maqsadi turli xil bo'ladi. Shu sababli xalqlar kelishmovchiligi yuz beradi. Beruniy yolg'onchilik tufayli kishi adolatdan yuz o'girishi mumkinligini aytib, yolg'onchilar omonatga xiyonat qilishi, boshqalar mulkini hiyla bilan o'zlashtirishi, umuman, jamiyat buzilishiga sabab bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Beruniy “Hindiston” asarining yettinchi bobida ma'rifat, insonning fikrlash qobiliyati, bilimdonlik darajasi, kishilarning turli fazilatlarini haqida fikr yuritadi[8,56].

Olim boylikka berilmaslikni uqtiradi. Oltin va kumushning kishi uchun ba'zida hech qanday qimmat bo'la olmasligini uqtiradi. U yozadi: “Chunki ularning har ikkalasi toshdirki, ularning o'zlari na to'ydiradi, na tashnalikdan saqlay oladi”.

Beruniy baxt-saodat, faravonlik, tinch-totuvlikni, obodonchilikni bilim egallash va ma'rifatli bo'lishda deb biladi.

Yevropada Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan Sharqning ulkan qomusiy olimi Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'rta asrda turli ilm sohalarida – falsafa, mantiq, tibbiyot, tabiatshunoslik, tilshunoslik, adabiyot va boshqa fanlari doirasida o'lmas asarlar yozdi. Ko'plab fanlar doirasida asarlar yozgani, ilm rivojiga ulkan hissa qo'shganligi tufayli o'z davrida “Shayx-ur rays” (Olimlar raisi) unvoniga sazovor bo'ldi.

Ibn Sino, taxminan, minginchi yillarda Xorazmga keladi. Bu vaqtda u 20-21 yoshlarda edi. Xuddi shu davrda shoh Ma'mun Gurganjda “Akademiya” barpo qilgan edi. Unga Abu Rayhon Beruniy boshchilik qilar edi. Akademiya atrofida o'z davrining eng yirik olimlari, ilm peshvolari to'plangan edi. Ularga Ibn Sino ham kelib qo'shiladi. Ibn Sino yoshligidanoq o'z davri ilmlarini o'rganishga ishtiyoqmand bo'lgan, xususan, tibbiyot ilmiga qiziqdi, falsafa, astronomiya, kimyo, fizika, she'riyat va boshqa fanlarga doir 300 dan ortiq asar yaratdi. Uning “Tib qonunlari”, “Donishnoma”, “Hayy ibn Yaqzon”, “Hidoyat”, “Risolutul tayr”, “Tadbiri manozil” kabi asarlarida o'zining pedagogikaga tegishli qarashlari va ta'limotini bayon qiladi[2,37].

Ibn Sinoning barcha asarlari asosida inson, uning kamoloti, tarbiyasi masalasi alohida o'rin egallaydi. Uning bola ta'lim-tarbiyasiga doir fikrlari yuqori ahamiyatga ega. Olim tarbiya jarayonini Farobiy kabi *aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik va mehnat* (hunar o'rganish) bilan uzviylikda ko'radi. U maktabda o'qish, tarbiya ishlarini jamoa tarzida tashkil etishni oqlab chiqadi. Olim o'qitish jarayonining didaktik asoslarini yaratadi. Ibn Sinoning fikricha, bolani birdan kitobga band qilib qo'ymaslik lozim, o'qish-o'qitish ishlari asta-sekinlik bilan, yengildan og'irga qarab borishi lozim. O'quvchilar bilan olib boriladigan mashqlar ularning yoshiga mos bo'lishi, ularning mayil, qobiliyatlari hisobga olinishi kerak[2,37].

Ulug' pedagog ta'kidlashicha, bola voyaga yetgunga qadar ota o'z vazifalarini, farzand va oila oldidagi burchini bajara borishi kerak, uning eng avvalgi burchi bolaga yaxshi nom qo'yishidir. Mustaqil ovqatlanish davri boshlanishi bilan ota uning axloqiy tarbiyasiga kirishishi kerak. U yozadi: “Bola baquvvat bo'lib, so'zlashuv nutqini yaxshi tushuna boshlagandan so'ng, savod o'rganishga qobil bo'ladi, shundan so'ng savodga o'rgata borish mumkin. Bunda, avvalo, axloqiy va aqliy tarbiya usullarini yaxshi egallagan,

irodali, dono, g'amxo'r, dinga ishongan o'qituvchi va tarbiyachini tanlash kerak bo'ladi. O'qituvchi sog'lom, tozalikni sevuvchi, sofdil va odamlarga yaxshi munosabatda bo'la oladigan tarbiyachi bo'lishi kerak"[8,49].

“Tib qonunlari” kitobida yozilishicha, o'quvchilarni birga, jamoa tarzda oqitish yaxshi samara beradi, bunda o'quvchilar ilmga chanqoqlik sezishadi, o'z bilimlarini yuzaga chiqarishga intiladi, bir-birlariga qiziqib, orqada qolmaslikka harakat qiladilar. Oqituvchi esa ta'lim berishga kirishishdan avval o'quvchilar xulq-atvorlarini o'rganishi, bilimlarini tekshirib ko'rishi, ularning qobiliyatlari bilan hisoblashishi kerak bo'ladi.

Olim fikriga ko'ra, ilm hosil qilishning eng asosiy yo'li – bolalarni yoshligidan boshlab ta'lim-tarbiya ta'siri ostiga olishdir. Shuning uchun olim: “Bola olti yoshga yetgach uni murabbiy va muallim ixtiyoriga topshirish kerak. Ta'lim-tarbiya asta-sekinlik bilan berilishi kerak. Birdaniga uni kitobga bog'lab qo'ymaslik lozim”, - deydi. Ibn Sino bolalarga bilim berganda, asosan, quyidagilarga rioya qilishni tavsiya etadi: 1) bilimni muayyan bir tartibda, izchillik bilan singdirish; 2) bilimlarni kitob orqaligina emas, balki hayot bilan ham bog'lab berish; 3) xilma-xil bilimlar berish, bolalarga turli ilmlar sirini ochib berish; 4) bilim berish bilan birga, tarbiya ham berish, ayniqsa, jismoniy tarbiya berish[4,25].

Xulosa. Bir so'z bilan aytganda, ulug' donishmandlarimizning ta'lim-tarbiya, odob-axloq haqidagi e'tiroflari, shuningdek, ularning hayot yo'li yoshlar xulq-atvori uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, Sharq xalqlarining, xususan, o'zbek pedagogikasining uzviy tarkibiy qismi sanaladi.

Adabiyotlar:

1. Asadov T. Sharq donishmandlari ta'lim-tarbiya haqida. –Buxoro, Durдона, 2020.
2. Ҳасанбоев О. Педагогика тарихидан хрестоматия. –Т.: Ўқитувчи, 1993.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974.
4. Ҳусанхўжаев И. Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида. –Т.: Ўрта ва олий таълим, 1963.
5. Маҳмуд К. Девон-у луғотит турк. 1-китоб. –Т., 1960.
6. Хайруллаев М. Фаробий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. –Т.: Ўқитувчи, 1967.
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик. Дарслик. –Т., 2017.
8. Зуннунов А. Ўзбек педагогикаси тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1997.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. –Т.: Ўзб. миллий энциклопедияси, 2006-2008.
10. Sharq hikoyat va rivoyslari. Tuzuvchi va so'z boshi muallifi E.Ochilov. –Т.: “Sharq”, 2018.